

*Стрельцов Є. Л.,
доктор юридичних наук,
доктор теології, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
Заслужений діяч науки і техніки України, вчений секретар
Південного регіонального центру
Національної академії правових наук України*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОНОМІЧНІ ЗЛОЧИНИ В КРАЇНАХ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'І

Анотація. У статті пропонується науковий погляд відносно складної кримінально-правової категорії.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, об'єкт злочину, сутність правового регулювання, правовий поряток, порівняльно-правове дослідження.

Постановка проблеми. Складні процеси, які відбуваються сьогодні в Україні, потребують власного досвіду суспільного розвитку, використання результатів, які накопичені в розвинутих країнах. Стосується це і вирішення багатьох правових проблем, в тому числі й протидії злочинам. В такому контексті можливо припустити, що економічні злочини виступають одним з найбільш небезпечних видів суспільно небезпечних діянь, які багато в чому прямо посягають на економічну безпеку держави. В таких умовах виглядає дуже корисним досвід протидії таким злочинам в інших країнах. В цій статті буде досліджено основні положення організації такої протидії в країнах англо-американської правової сім'ї. Це дасть можливість розглянути і деякі важливі положення вітчизняної кримінально-правової теорії.

В сучасній українській правовій літературі існують наукові праці, у яких здійснюються порівняльно-правові дослідження, аналізуються основні положення кримінально-правової теорії. Але досліджень, в яких би поєднувався порівняльно-правовий аналіз окремих напрямків кримінального законодавства та розгляд отриманих положень в якості «приводу» для досліджень складних питань вітчизняної кримінально-правової теорії, практично нема.

Метою статті є спроба, з урахуванням результатів проведеного стислого порівняльно-правового дослідження, визначитися з важливою кримінально-правовою категорією сучасного кримінального права.

Виклад основного матеріалу. Україна, як відомо, за своїми основними показниками, належить до романо-германської правової сім'ї, але пошук ефективних правових важелів впливу на складні процеси, які відбуваються в державі, дає змогу звертатися і до аналізу положень інших правових систем. Використання при цьому досвіду країн інших правових сімей дасть змогу уникнути так званої «однобічності» у «зрозумінні» відповідного явища та виробленні відповідних пропозицій. Багато в чому саме таке мотивування лежить в основі багатьох компаративістико-правових досліджень.

У цілому до англо-американської правової сім'ї включають, як відомо, правові системи держав, які пов'язані між собою низкою ознак різного рівня. Але основною ознакою, яка їх об'єднує, є наявність в основі цієї правової системи так званого загального права. «Брендовими» країнами в цій сім'ї вважаються Англія та Сполучені Штати Америки.

Більш спеціальний аналіз економічної злочинності дає змогу констатувати, що цей вид злочинності на світовому рівні та

на рівні окремих країн в останні 20-30 років набув принципово нових відзнак. Виділяючи це, потрібно враховувати, що бажання мати достатньо об'єктивну інформацію щодо дійсного стану «життєздатності» відповідної країни потребує не стільки «прислуховуватися» до загальних політико-економічних декларацій, скільки реально оцінювати складні, в тому числі й негативні, події та явища. Тому злочинність взагалі та економічна злочинність в об'єктивному вимірі рахується таким показником. В зв'язку з цим дослідження проблем економічної злочинності є необхідною умовою не тільки вирішення суто тактичного правового завдання, а й певною мірою виступає стратегічною програмою забезпечення нормальних процесів державного будівництва.

Стислий аналіз українського та кримінального законодавства Англії і США дає змогу зробити певні висновки [1; 2]. Так, правові норми, в яких передбачена відповідальність за економічні злочини, не мають відповідного загального визначення та систематизації у кримінальному законодавстві України, Англії та США, але на цьому така «єдність» в законодавстві цих країн практично закінчується. Наприклад, в українському Кримінальному кодексі (далі – КК) злочини, які вважаються економічними, в основному систематизовані у двох розділах Особливої частини: розділі VI «Злочини проти власності» та розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності» [3, 103-116]. Крім того, всі такі злочини закріплені тільки в КК. Також вони мають достатньо високий характер суспільної небезпеки, на що достатньо предметно вказують значні «матеріалізовані» наслідки від подібних дій. В законодавстві Англії і США діяння, які вважаються злочинними проявами в економіці, закріплені не тільки в кримінальному законодавстві. Наприклад, в законодавчі акти цивільно-правового характеру, що регулюють конкретну область економічних відносин, включаються окремі кримінально-правові заборони, що дають можливість здійснювати комплексне кримінальне переслідування осіб, винних у злочинах економічного характеру.

Таке становище дає можливість вважати, що підхід вітчизняного законодавця при вирішенні проблем кримінальної відповідальності за такі злочини виглядає більш привабливим. В загальному плані це так, але при більш детальному аналізі законодавче рішення в цих країнах теж має певне обґрунтування. У Англії, наприклад, діяльність фінансової сфери регулюється двома групами норм: цивільного та кримінального права. При такому підході, незважаючи на перевагу цивільно-правових норм у кількісному вигляді, зберігається паритет між інтересами підприємництва і інтересами держави, тобто, інтереси бізнесу «охороняє» цивільне право, а інтереси держави – кримінальне право. Крім того, це, на нашу думку, дає змогу вважати, що протидія таким злочинам повинна вестись, наприклад, не тільки засобами кримінального правового на-

прямку, а й за допомогою внесення відповідних змін до іншого галузевого законодавства (цивільного, господарського, адміністративного та ін.).

Таке становище «ускладнює» законодавчу систематизацію економічних злочинів в цих країнах, і тому вона відбувається на науковому рівні. Така наукова систематизація проводиться з урахуванням різних критеріїв, що, в свою чергу, створює можливість для певного «розмаїття» таких злочинів. Наприклад, найчастіше такі злочини розподіляються за: способом вчинення; мотивами і цілям; видами та ін.

Також потрібно мати на увазі, що вказані країни, як вже зазначалося, відносяться до правової сім'ї так званого загально-го права, але досить часто, як це ні виглядає парадоксально, у сфері кримінальної відповідальності за економічні злочини, наприклад, у Англії, основним джерелом правових норм є закони, прийняті Парламентом. В той же час судові рішення відіграють вирішальну роль вже на етапі застосування закону, тлумачення його основних положень.

Аналіз спроб більш предметного виділення економічних злочинів показує, що достатньо традиційно у даних країнах до цієї групи відносять злочини, які вчинені самими підприємцями або проти підприємництва та підприємців, за умови, що такі дії вчиняються без застосування фізичного впливу, але за допомогою обману і змови між суб'єктами, з метою отримання комерційної вигоди або уникнення втрат коштів або майна. Тому до цієї групи не включаються посягання на власність загальнокримінального характеру, зокрема: крадіжка, грабіж тощо, які не роблять помітного безпосереднього впливу на економічні процеси.

Основним способом вчинення таких злочинів виступає обман, в широкому розумінні цього поняття. Такий спосіб відносно цих злочинів характеризує: а) обман; б) спеціальна мета – отримання вигоди для себе чи третьої особи або заподіяння шкоди іншій особі; в) предмет злочину – гроші та інше майно. Поняття «майно» включає в себе всі види майна (рухоме і нерухоме), а також невловиме (інформацію, інтелектуальну власність, бездокументарні цінні папери, засоби ідентифікації та ін.).

Аналізуючи законодавство цих країн, в той же час потрібно спеціально звернути увагу на достатньо нову обставину для нашого кримінального законодавства, але яка має вже багаторічне закріплення у законодавстві цих країн. Це – кримінальна відповідальність юридичних осіб. За законодавством Англії та США, суб'єктами економічних злочинів можуть бути юридичні особи – компанії. Згідно із доктриною ідентифікації, яка існує в цих країнах, корпорація повинна нести відповідальність за діяльність осіб, які відповідно до її статуту виконують функції одноосібного керування або контролюють діяльність компанії. Останнім часом відповідальність компанії настає і в тих випадках, коли дії її керівників виходять за межі їхньої правоздатності.

Аналіз закріплення кримінально-правових приписів, законодавча техніка, яка при цьому використовується, показує, що в деяких випадках можливості законодавства в Англії та США використовуються більш ретельно. Наприклад, як здається, більш якісно закріплюється диференціація кримінальної відповідальності за рахунок використання при цьому кваліфікуючих ознак злочинів. В законодавстві тих країн такі ознаки не тільки мають практично єдине або схоже значення у різних злочинах цієї групи, що, до речі, у нас відбувається не завжди, а їх заздалегідь планують та обґрунтовано використовують за так званим «блоковим» принципом. Це дає змогу використовувати кваліфікуючі ознаки по горизонталі (в межах однієї частини

статті) і по вертикалі (наприклад, при переході кваліфікуючих ознак від тяжких до особливо тяжких).

На наш погляд, заслуговує на увагу досвід США, що полягає в тому, що серед кола злочинів, які у нас мають назву господарських злочинів, існують не тільки загальні кримінально-правові норми, які «охоплюють» практично усі економічні процеси, а й виділяються норми, в яких передбачена відповідальність за найбільш небезпечні та достатньо розповсюджені злочини в окремих сферах чи секторах господарської діяльності. До таких злочинів можливо віднести, наприклад, спеціальну норму, яка передбачає відповідальність за страхове шахрайство, диференціація якого відбувається за рахунок врахування особливостей ознак, які можуть характеризувати суб'єкта цього виду злочинів та відповідної сфери здійснення такої діяльності.

Аналізуючи систему та види покарань, які встановлені за такі злочини, можливо сказати, що основні цілі, досягнення яких прагне законодавець у тих країнах, полягають у: покаранні злочинця; якщо не у повному виправленні злочинців, то хоча б у «застереженні» його у вчиненні нових злочинів; в необхідних випадках – відшкодування шкоди особам, які постраждали від злочину; зменшенні рівня злочинності; захисті суспільства та ін.

Безумовно, навіть такий достатньо короткий науковий огляд злочинів цієї групи в Англії та США дає змогу зробити певні висновки та врахувати досвід цих країн у вітчизняній теорії і практиці.

Потрібно відмітити, що в законодавстві й теорії цих та інших розвинутих країн практично не визначаються загальні соціальні завдання кримінального права, а також в економіці. Відомо, що формальне визначення злочину, яке там існує, дає змогу такий аналіз підстав кримінальної відповідальності взагалі не проводити або безпосередньо «прив'язувати» його до кримінально-правових санкцій, що дає «зможу» не деталізувати розгляд підстав кримінальної відповідальності. Тому аналіз законодавства таких країн в основному концентрується на двох основних напрямках: виявленні комплексного підходу до правового аналізу відповідних вчинків і конструювання кримінально-правових норм та встановленні специфіки караності за порушення встановлених кримінально-правових заборон [4, с. 18-26], а також у дослідженні основних тенденцій, цілей та ефективності окремих видів покарання [5, с. 26-35].

Безумовно, аналізуючи це законодавство, можливо встановити окремі положення, які можуть нам дещо «підказати», або відсутність яких, в свою чергу, може «ініціювати» певні роздуми. Це, наприклад, наявність в економіці розвинутих країн важелів цивільного та кримінального права, що повинно узгоджувати співвідношення інтересів держави та бізнесу. Але це в подальшому ми спробуємо деталізувати. Також цікавою виглядає теза про те, що за економічні злочини у зарубіжних країнах передбачені альтернативні санкції, але перевагу має, у всякому разі на декларованому рівні, покарання, пов'язані з позбавлення волі, що теж показує відповідне «суворе» відношення держави до таких злочинів.

Але такі локальні положення, на нашу думку, не завжди є достатніми для вагомих порівняльно-правових висновків за низкою причин. Так, дуже важливе на сьогодні питання, пов'язане з встановленням того, які правові галузі, у яких напрямках, у якому «дозуванні», в якому поєднанні повинні застосовуватися при проведенні в нашій країні принципових реформ, в тому числі і в економіці. При цьому, плануючи тактичні та стратегічні завдання, які повинні виконувати відповідні галузі, потрібно враховувати ті цілі та завдання, які держава ставить перед ними або повинна ставити. Саме це багато в чому визначає предмет і метод відповідної галузі права. Це повинно стосу-

ватись і сучасного кримінального права. З урахуванням «жорсткості» та змістовної направленості, які притаманні цієї галузі права, потрібно максимально уникнути будь-яких так званих «електронних» завдань, які можуть перед нею ставитись. В зв'язку з цим однією з основних кримінально-правових категорій, яка багато в чому не тільки несе важливе правове завдання, а й надає можливість розв'язати багато з таких складнощів, це визначення об'єкту злочину.

Встановлення змісту і сенсу цієї правової категорії виступає, на нашу думку, одним з основних положень, розуміння якого дасть можливість більш точно уявити сутність конкретного злочину, групи злочинів, взагалі кримінального права. Необхідно підкреслити, що незважаючи на те, що ця проблема вже протягом багатьох років достатньо широко обговорюється, остаточного «рішення» немає і дискусії з цього приводу постійно тривають. Ми вже висловлювали свою позицію з цього приводу [6, с. 102-109; с. 5, 250-253; 8, с. 131-135], але враховуючи, що ця дискусія має перманентний характер, стисло надамо додаткові міркування.

Почати нагадати, що українське законодавство про кримінальну відповідальність офіційно не закріплює поняття «економічні злочини». Це пов'язано з тим, що система Особливої частини українського КК має так званий лінійний характер, який передбачає вибудовування такої системи в чіткій відповідності з родовим об'єктом злочину. Однак «підвести» все різноманіття економічних злочинів під один родовий, або, як ще кажуть, єдиний груповий об'єкт неможливо в силу їх сутності. Тому визначення кола цих злочинів має у нас науковий характер, і тому існують різні позиції, достатньо обгрунтовані, але не можуть претендувати на абсолютну «безгрішність». При цьому визначення об'єкту цих злочинів може більш змістовно встановити і їх «склад». Додаткова аргументація, уточнення наукової позиції, можливість певного погодження наукових думок – все це є цілком природним в такому процесі. Крім того, це також вказує на те, що будь яка позиція стосовно визначення поняття цих злочинів та їх відзнак в інших країнах може бути цікавою для нас, але не повинна бути механічно імплементована до нас. Все це потрібно враховувати при встановленні об'єкту цих злочинів.

Але почати таке дослідження потрібно не з традиційних підходів, а з того, що визначитися з змістовним наповнення конкретної галузі права чи групи таких галузей, тобто, встановити, до якої групи належить конкретна сукупність норм права (групи таких норм), які мають свій предмет і метод правового регулювання: регулюючої чи охоронної. Так, в останні роки ми повертаємось до аналізу визначення публічних та приватних галузей права, їхньої, умовно кажучи, єдності та різниці. Такий достатньо загальний аналіз має корисний характер, але він практично не торкається більш предметної проблеми – співвідношення вказаних правових галузей в плані їхніх основних ознак та функцій.

Це ставить свої питання і стосовно кримінального права. Яка основна функція притаманна кримінальному праву? Таке важливе питання, тому що функції права взагалі нерозривно пов'язані з функціями держави. Багато в чому саме основні напрямки своєї діяльності держави здійснюють в правових формах за допомогою правової функції. Традиційно така функція реалізується в двох основних напрямках: регулятивно-му або охоронюваному. Але кримінальне право все ж має певну невизначеність в цьому напрямку, що вносить свою додаткову лепту у складність визначення змісту цієї галузі права. У всякому разі, сьогодні існують три основні позиції стосовно основної (головної) функції кримінального права, що розповсюджується і на економічну сферу: наявність у кримінально-

му праві «тільки» охоронної функції; можливість у рамках цієї галузі «здійснювати» часткове регулювання і часткову охорону; «здатність» здійснювати повне регулювання.

Наведемо деякі аргументи стосовно такого визначення. Наприклад, відомо, що галузь права являє собою сукупність правових інститутів, які регулюють відносно самостійну сферу однорідних суспільних відносин. Традиційно вважається, що кожна галузь права має в своєму «арсеналі» правові норми, що регулюють певні суспільні відносини, заохочують подальший позитивний їхній розвиток, передбачають відповідні види відповідальності за порушення встановленого порядку функціонування цих відносин та ін. Регулятивні норми за характером правил поведінки поділяються на зобов'язуючі та інші, які надають певні повноваження на здійснення конкретних дій [9, с. 107]. Хоча потрібно враховувати, що санкції кримінально-правових норм змістовно відрізняються від тих видів відповідальності, які знаходяться в регулюючих галузях права та мають там компенсаторно-відновлюючу спрямованість. Але якщо не сприймати таку тезу дослівно, не може, на нашу думку, існувати галузь права, яка б одночасно виконувала декілька основних функцій. Кожна галузь права повинна виконувати одну основну функцію, яка прямо витікає з того головного завдання, яке перед нею поставлене. Така основна загальна функція, яка притаманна конкретній галузі права, визначається основною кількістю, спрямованістю та змістом правових норм, які притаманні конкретній галузі права. Тому, як би ми не рахували змістовну наповненість усіх норм кримінального права, основною функцією кримінального права є охоронна функція, тому що переважна більшість основних норм цієї галузі права спрямована на охорону цінностей, інтересів та благ від заборонених вчинків.

На це можуть вказувати і додаткові ознаки, які зовнішньо більш характеризують питання законодавчої техніки, але «насправді» теж вказують на змістовну характеристику цієї галузі. Наприклад, наявність бланкетних диспозицій в кримінально-правових нормах, в тому числі в нормах, які, наприклад, передбачають відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності. Бланкетні диспозиції, як відомо, не встановлюють будь-якого правила. Їхній безпосередній зміст розкривається в нормативно-правових актах, які відносяться до інших галузей права. Основною визнається та галузь права, в якій знаходиться саме та норма, яка містить основне правило. Можемо сказати, що це додатково вказує на складність признати регулюючою галузь права, яка має в своєму складі достатню кількість норм, основний зміст яких закріплені в інших, як правило, регулюючих галузях права. Визначення того, що кримінальне право має своїм основним соціальним завданням виконання охоронюваної функції, дає змогу уточнити зміст того, що саме ця галузь повинна охороняти.

Традиційно вважається, що будь-яке суспільство складається з людей і встановлених зв'язків між ними, які іменуються суспільними відносинами. Роль регулюючих та охоронюючих галузей права по відношенню до таких відносин є, на нашу думку, різною. Так, регулюючі галузі права повинні встановлювати, визначати та у правовому плані закріплювати суспільні відносини, в яких реалізуються цінності, інтереси та блага людей, суспільства та держави, що визначаються позитивними для функціонування такого державного утворення. В той же час на кримінальне право покладається завдання охороняти не безпосередньо суспільні відносини, а ті правовідносини, які вже встановлені та закріплені регулюючими галузями права.

Виходячи з такого розуміння змісту кримінального права, можливо також вважати, що злочинами повинні рахуватися не ті діяння, які порушують найбільш значущі для людини,

суспільства та держави цінності, блага та інтереси. Всі ці речі «вже» визначені, закріплені та регулюються іншими галузями права. Саме таким чином на загальному або на більш локальному рівні (в залежності від змісту, напрямку та інших ознак цього) в державі встановлюється певний правовий порядок або правопорядок. Саме правопорядок характеризує стан суспільних відносин, при якому повинна існувати їхня фактична урегульованість. При цьому, якщо такі урегульовані суспільні відносини порушуються, то, як вище ми вже вказували, практично у кожній регулюючій галузі права передбачені свої види відповідальності за такі дії. Саме тому сутність злочинів полягає не в тому, що вони порушують найбільш важливі з таких цінностей, інтересів або благ. Їхня особливість, на нашу думку, полягає в тому, що злочини є найбільш суспільно небезпечними в порушенні встановленого в державі певного правопорядку. Можливо, саме тому при правовому забезпеченні правопорядку в певній суспільній сфері законодавство багатьох країн, в тому числі і тих, які ми вище аналізували, застосовує для цього комплексний правовий підхід. Або, як «простіше» кажуть німецькі фахівці, коли стає недостатньо цивільного права, застосовується кримінальне» [10, с. 19-21].

Висновок. Виходячи з викладеного, потрібно вважати об'єктом економічних злочинів соціально-економічний правопорядок, змістом якого є певна система суспільних відносин, в якій був встановлений іншими галузями права і охорона якої виступає основним завданням кримінального права. При цьому «виконання» цього загального завдання зберігає за кожною галуззю права відповідний предмет і метод правового регулювання. В свою чергу, соціально-економічний правопорядок виступає необхідною складовою частиною встановленого в державі загального суспільного правопорядку. Таким чином, науковий аналіз локальних проблем кримінальної відповідальності за окремий вид злочинів в законодавстві країн англо-американської правової сім'ї дав змогу запропонувати новий погляд на об'єкт злочину у вітчизняній кримінально-правовій теорії.

Література:

1. Примерный уголовный кодекс (США) / Под ред. и с предисл. д. ю. н. Б. С. Никифорова; перевод с англ. к. ю. н. А. С. Никифорова // Официальный проект Института американского права. – М., 1969. – 304 с.
2. Лейленд П. Кримінальне право: злочини, покарання, судочинство. / Пер. з англ. П. Тарашука. – К. : Основи, 1996. – 237 с.; Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – XVII, 186 с.
3. Стрельцов Е. Л. Экономическая преступность в Украине. Курс лекций. / Предисловие проф. Мартина Финке (Пассау, ФРГ). – Одесса, АО Бахва, 1997. – 572 с.
4. Толстов П. В. Зарубежный опыт регулирования уголовной ответственности за нарушение правил обращения экологических опасных веществ и отходов. // Экологическое право. – 2013. – № 6. – С. 18-26.
5. Каримов Эльнур Тахмаз Оглы. Основные тенденции правового регулирования целей наказания по уголовному законодательству ряда зарубежных стран. // Вектор науки Тольятинского государственного университета. – 2012. – № 1. – С. 26-35.
6. Стрельцов Е. Л. Деякі роздуми про правову сутність та соціальні завдання кримінального права. // Науково-практичний юридичний журнал. – 2010. – № 9. – С. 102-109.
7. Стрельцов Е. Л. Склад злочину: традиційне та нове. // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 1 (14). – С. 250-253.
8. Стрельцов Е. Л. Об'єкт і класифікація злочинів. // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 4 (17). – С. 131-135.
9. Общетеоретическая юриспруденция: [учебник] / Под ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.
10. Йоханнес Вессельс, Вернер Бойльке. Уголовное право ФРГ. Общая часть: [учебник] / Под. ред. Л. В. Майоровой. – Красноярск: РУМЦ ЮО, 2006. – 368 с.

Стрельцов Е. Л. Ответственность за экономические преступления в странах англо-американской правовой семьи

Аннотация. В статье, с учетом результатов сравнительно-правового исследования, обосновывается научная позиция в отношении сложной уголовно-правовой категории.

Ключевые слова: уголовная ответственность, объект преступления, сущность правового регулирования, правопорядок, сравнительно-правовое исследование.

Streltsov E. Responsibility for economic crimes in the countries belonging to the Anglo-American legal family

Summary. In the article taking into account the results of comparative law research a scientific look on the complex criminal law category is offered.

Key words: criminal responsibility, object of crime, essence of legal regulation, legal order, comparative law research.